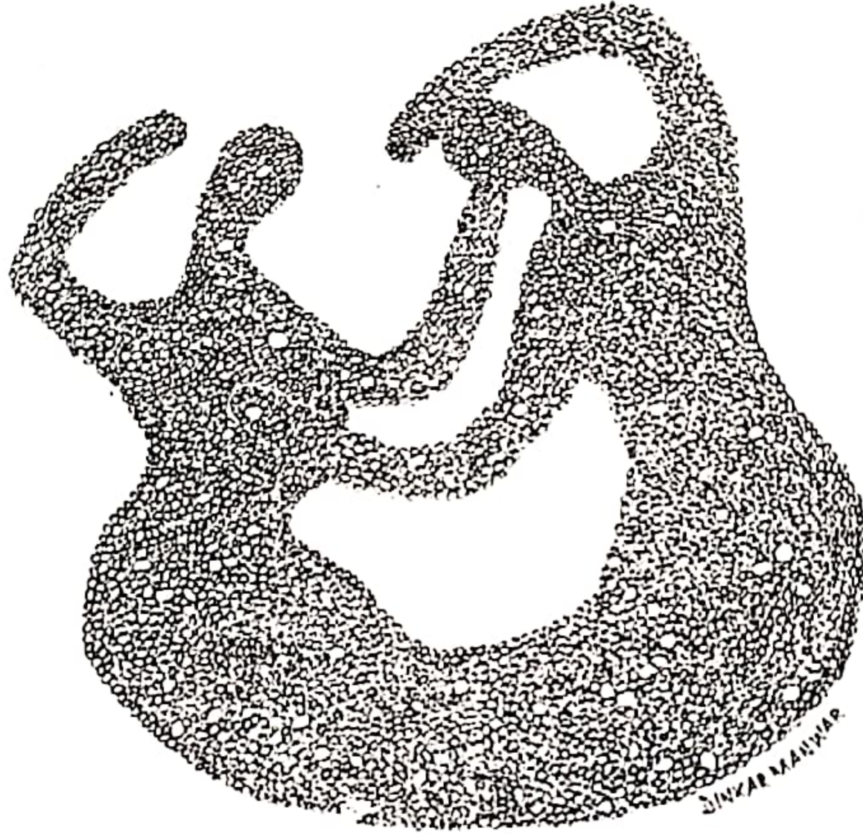

सौष्ठव अंक चौदावा
मे - २००४

संपादक
श्रीधर तिळवे

सौष्ठव

श्रीधर तिळवे ह्यांची कविता : एक आकलन

नितीन रिन्ढे

नितीन रिंन्दे

नितीन रिंन्दे यांचा जन्म १९७० साली झाला.
मुंबई विद्यापीठातून मराठी या विषयात पदव्युत्तर शिक्षण घेतले असून सध्या ते बांद्रा येथील चेतना महाविद्यालयात मराठीचे अध्यापन करीत आहे. त्यांचा 'पंचवीस कविता' हा कवितासंग्रह लोकवाङ्मय गृहाकडून प्रकाशित झाला असून नव्या पिढीतील समिक्षक म्हणून त्यांची ओळख आहे.

एकोणिसशे नव्वदनंतरच्या नव्या वास्तवात, स्वत:चा नवा चेहरा असलेल्या कवितेचा शोध घेताना श्रीधर तिळवेची कविता भेटते. श्रीधरने सुमारे अकरा वर्षांपूर्वी मराठी साहित्यात चौथ्या नवतेच्या आगमनाची घोषणा केली. समीक्षा आणि कविता हे एकाच सर्जनशील प्रक्रियेचे दोन अविष्कार आहेत, असं मानणाऱ्या श्रीधरच्या कवितेतही ही चौथी नवता प्रकट होणे साहजिकच आहे. श्रीधरच्या यापूर्वीच्या एका भारतीय विद्यार्थ्यांचे उद्गार या संग्रहातील कविता साठोत्तरी मराठी कवितेच्या प्रवाहातलाच एक टप्पा होतो. त्यात दलित, ग्रामीण, आधुनिकवादी अशा संवेदनांची सरमिसळ होती. या संग्रहानंतरची त्याची कविता बदलते आहे हे त्याच्या फुटकळपणे प्रकाशित होणाऱ्या कवितांवरुन जाणवत होतं.

आज श्रीधरची समग्र कविता हस्तलिखित स्वरुपात का होईना, सलगपणे वाचायला मिळाली आणि नव्वदनंतरचा आवाज या कवितेत आहे, हे जाणवलं. पण या आवाजाचं स्वरुप काय ? त्याच्या मागे असणारं मूल्यभान कोणतं ? या आवाजाची पाळमुळं कुठे दडलेली आहेत ? याचा थोडा धांडोळा घेतला. एक समकालीन कवी म्हणून श्रीधरच्या कवितेशी संवाद साधण्याचा प्रयत्न केला.

श्रीधरची कविता वाचताना जाणवणारी महत्वाची गोष्ट म्हणजे तिचा पैस विशाल आहे.तो स्थिर, अचल असा नसून becoming घडणारा,बदलत राहणारा असा आहे. ग्रामीण ते शहरी ते महानगरी; गुण्डगिरी ते राजकारण ते अध्यात्म; सामाजिक चळवळी ते बॉलिवूड-अशी स्थित्यंतरं एकमेकांना छेदत राहतात. या स्थित्यंतरांवरच अवधान केंद्रित करुन त्यांना भाषेत पकडण्याचा प्रयत्न कवी म्हणून श्रीधरने केला आहे. आधुनिक मराठीत महानगरी कविता, ग्रामीण कविता अशा तयार अवस्थांना आपण वाचक म्हणून सरावलेलो आहोत. श्रीधरची कविता इथं किंचित वेगळी ठरते.

दुसरी बाब म्हणजे, श्रीधरच्या कवितेतली विविध द्वैत आणि त्यांचं स्वरुप पाहण्यासारख आहे. संशय आणि श्रद्धा, व्यक्ती आणि समाज, प्रेम आणि अध्यात्म, संभोग आणि समाधी अशा द्वैतांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न या कवितेने केला आहे. या द्वैतांमधील युग्मांचे परस्परसंबंध विरोधाचे / संघर्षाचे असतात, अशी परंपरा आहे. उदाहरणार्थ, संशय हा विज्ञानाकडे घेऊन जाणारा, तर श्रद्धा ही अंधश्रद्धेकडे वाटचाल करणारी; व्यक्ती विरुद्ध समाज यांच्यातील द्वंद्वावर तर संपूर्ण आधुनिक साहित्याची इमारत उभारली गेलेली; स्त्री-पुरुष प्रेमाची परिणती नातेसंबंध, तृष्णा, वेदना, भौतिक सुख यांच्यात होणारी, तर अध्यात्म हे सर्व बंध तोडून आत्मनिष्ठपणे स्व चा शोध घेणारं श्रीधरच्या कवितांमधून मात्र या द्वैतांच्या परस्परविरोधी गुणधर्मांबरोबरच त्यांच्यातील अद्वैताचाही वेध घेतलेला दिसतो. एकूणात मानवी जीवनाकडे समग्रपणे पाहण्याचं भान या कवितामधून दिसतं.

श्रीधरने देशीवाद नाकारला आहे. एका कवितेत त्याने देशीवाद्यांना आंधळं ठरवलं आहे. पण वर उल्लेखलेली दोन वैशिष्ट्यं त्याच्या कवितेला भारतीय दर्शनाच्या संचितातून लाभलेली आहेत. आधुनिक किंवा आधुनिकवादी कवितेपेक्षा श्रीधरची कविता वेगळी ठरण्यात या दोन वैशिष्ट्यांचा हातभार लागला आहे.

•••

रोमँटिक आणि आधुनिकवादी अशा दोन्ही नवतांना श्रीधरच्या कवितेने नाकारलं आहे. पावसाळा : १९९० या कवितेत त्याने नव्या ग्राहकवादी / बाजारवादी दृष्टिकोनातून पावसाळ्याचा आणि शेतीचा काय अर्थ होतो हे सांगितलं आणि रोमँटिसिझमला श्रद्धांजली वाहिली. आधुनिक काळात रोमँटिक दृष्टि बाळगून जगणाऱ्यांची होणारी गोची आमदारपुत्र आणि डार्लिंग या विरचित कवितेतून मांडली.

एक संवेदनशील कवी ते बॉलीवुडच्या ग्लॅमरस दुनियेतला एक्झिबिशनिस्ट; गावातली गुण्डगिरी ते शहरातलं राजकारण / समाजकारण आणि समाधी अवस्था प्राप्त करण्यासाठी धडपडणारा साधक हे जीवनातले चित्रविचित्र प्रवास अत्यंत संवेदनशीलतेने या कवितेत टिपले आहेत. मी पेप्सी कोक पीत नाही / मी माझ्या तहानेल्या पाण्यामध्ये कमळ देतो असं म्हणणारा हा कवी तृष्णांना धिटाईने सामोरा जातो. या कवितांमधून गोचर होणारा कवी, महानगरात आयुष्य काढायला म्हणून येतो, पण लौकिकार्थाने अपयशी ठरतो. त्यामुळे कधी तो टोकाच्या निराशेच्या गर्तेत कोसळतो तर कधी या महानगरी संस्कृतीशी दोन हात करण्याची

तर कधी तिच्यातच सामावून जाण्याची धडपड करतो. व्हर्च्युअल रिॲलिटीचे ब्लाईंड सिडक्शन भारुन टाकतोय आयुष्याचा अवघा नाका या वस्तुस्थितीची जाणीव झाल्यावर आयुष्य म्हणजे रिमोटमधील कंट्रोलचा आभास असा आपल्या आयुष्याचा मथितार्थ त्याला उमजतो

मुंबईसारख्या महानगरात स्वातंत्र्योत्तर काळात महानगरी संस्कृती जन्माला आली. अलिकडे ती पुणे-नाशिकसारख्या इतर मोठ्या शहरांमध्ये पाझरु लागली आहे. साठोत्तरी कवितेने या महानगरी जीवनशैलीची दखल सर्वप्रथम घेतली (त्यापूर्वी मर्ढेकरांच्या कवितेत महानगरांच्या आगमनाची चाहूल लागली होती.) महानगराला साठोत्तरी कवितेने सरसकट नकार दिला. अमानुष, यांत्रिक महानगरी वास्तव या कवितेला भावलं नाही. महानगरी दलित कवितेने देखील हाच प्रकार आळवला आहे.

दरम्यान महानगर जीवन देखील गेल्या दहा पंधरा वर्षांत विलक्षण बदलले आहे. भांडवलशाही, औद्योगिकरणाची जागा आता नवभांडवलशाही कार्पोरेट कल्चर माहिती तंत्रज्ञानाने घेतली आहे. सरकारच्या आर्थिक उदारीकरणाच्या धोरणांमुळे (१९९० पासून) समाजात मोठी उलथापालथ होते आहे. बाजारवाद, चंगळवाद, उपभोगवाद, स्पर्धात्मक जीवन इत्यादी नव्या कल्पना, संज्ञा महानगरी संस्कृतीचं, जीवनाचं मापन करण्यासाठी उपयोगात येत आहेत. पारंपरिक मूल्यं बदलत आहेत; एकूण जीवनात उथळपणा येऊन करमणूक प्रधान माध्यमांनी जनमानसावर ताबा मिळविला आहे. नेमक्या या काळात श्रीधर महानगरात जगतोय. करमणूक प्रधान माध्यमांवरच त्याची रोजी-रोटी अवलंबून आहे. अशा परिस्थितीत त्याची कविता या नव्या महानगरी वास्तवाला कशी सामोरी जाते ?

मी जीवन अटेन्ड करत नाही / संपूर्ण जीवनात अटेन्टिवली असतो अशा अस्सल भारतीय दृष्टिकोनातून तो महानगरातील वास्तवाला सामोरा गेला आहे. टी.व्ही., इंटरनेट, जाहिराती, सिनेमा यांतून जे एक आभासमय वास्तव महानगरी मानवाभोवती उभारलं गेलेलं आहे, त्याला श्रीधर चिन्हसृष्टी म्हणतो माणूस चिन्हात जन्मतो / चिन्हात वाढतो / चिन्हात मरतो असं बौद्धिक सूत्र त्याने एका कवितेत मांडलं आहे. झाड या कवितेतून चिन्हसृष्टीत वावरणाऱ्या माणसांची अनुभवदृष्टी कशी करप्ट झाली आहे, ते त्याने दाखवून दिलं आहे. ही कविता स्व चा आणि भोवतालाचा शोध घेते, शहरालाच भाषेत बध्द करण्याचा प्रयत्न करते आणि प्रेमानुभवाला सामोरी जाते, व चिन्हसृष्टीत रममाण झालेलं जीवन भावात्मक पातळीवर व्यक्त करते.

खिडकीतून प्लायओव्हर इंडिया डॉटकॉमचे होर्डिंग रुळांवर हगतंय इंडियन कल्चर अशा एकाच ओळीत महानगरी संस्कृतीतील सर्व रंगांचे फ्यूजन साधण्याचा श्रीधरचा प्रयत्न दिसतो. बांधकाम चालू आहे (उत्तरार्ध) या कवितेत मयसभेचं संकिर्तन टीपेला पोहोचलं आहे.काम संपताच फेकून दिलेल्या डिस्पोजेबल रिवोल्यूशन्स अशी आजवरच्या क्रांत्यांची उपयुक्तवादी मीमांसा, प्रत्येक मूल असते वाट चुकलेला कंडोम अशा शब्दात मानवाच्या अस्तित्वाची नवी कारणमीमांसा, अध्यात्म प्रेम या क्षेत्रामधला बाजार, खोटेपणा, कन्झुमरिझम-वस्तुवाद या साऱ्याचं जीवनातलं अग्रस्थान या कवितेतून प्रकट झालं आहे.

याच प्रेरणेतून साईबाबा डॉटकॉम ही दीर्घकविता जन्मली आहे. मराठी समाजाची दिंडी आता वाट बदलून विठ्ठलाकडून साईबाबाकडे वळली आहे. पण या दिंडीने आता भक्तीचा अर्थही बदलून टाकला आहे. बॉलिवूड आणि अंडरवर्ल्डमधल्या लोकांपासून सर्वसामान्यांपर्यंत साऱ्यांनी मांडलेला साईबाबांच्या भक्तीचा बाजार श्रीधरने या कवितेतून अत्यंत भेदकपणे उघडा पाडला आहे.

जागतिकीकरण-बाजारीकरणामुळे जन्माला आलेल्या नव्या वास्तवाची अत्यंत संवेदनशीलतेने श्रीधरच्या कवितेने दखल घेतली आहे. यालाच चिन्हसृष्टीवाद किंवा चौथी नवता असं म्हणायचं का ? तसं असेल, तर चौथी नवता श्रीधरच्या कवितेत अवतरली आहे, हे उघड आहे. पण महत्वाची गोष्ट म्हणजे श्रीधरची कविता इथेच थांबत नाही. चिन्हसृष्टीच्या चिन्हांकनाहूनही अधिक काहीतरी या कवितेत आहे.

समकालीन समाज-संस्कृतीबद्दलचं समग्र भान प्रकट करण्याचा प्रयत्न ही कविता करते आहे. हा काळ स्थित्यंतरांचा काळ आहे. पारंपारिक जीवनमूल्य, समजुती, गृहितक यांना मोठे हादरे बसत आहेत. बदलाचा वेग विलक्षण आहे. या सर्वांमुळे कधी हबकून गेलेलं,गोंधळून गेलेलं, कधी त्यावर मात करण्याचा प्रयत्न करणारं, तर कधी जुळवून घेण्याच्या तयारीत असणारं कवि-व्यक्तित्व या कवितेतून व्यक्त झालेलं आहे. पण एकूणच कविता वाचताना जाणवत राहतं की हे कवि-व्यक्तित्व ह्या जगात ह्या वास्तवात पाहुणा ठरतं आहे. स्वत: कवीचं व्यक्तित्व महानगरी झंझावातातून बदलत चाललं असलं, तरी अध्यात्माचा मूळचाच झरा मात्र अजूनही नष्ट झालेला नाही. घर, गाव, आई-वडील इथून झालेले संस्कार अध्यात्मिक दर्शनांमधून प्राप्त झालेली दृष्टी यामूळे कवी शेवटपर्यंत पाहूणाच राहिला आहे की काय अशी शंका येते.

आधी म्हटल्याप्रमाणे ग्रामीण शहरी महानगरी अशा विविध पातळ्यांवर रहिवास करतांना या पातळ्यांवरील नवी स्थित्यंतरं, नवी द्वंदं, नवे संघर्ष समजावून घेण्याचा प्रयत्न या कवितेने केलेला दिसतो. व्यक्तिगत किंवा सामाजिक अशा रुढ कप्प्यांवर मात करुन कवी या अनुभवांना भिडलेला आहे. उदाहरणार्थ, प्रेमानुभव अथवा प्रेमभंगानुभव हा तसा खाजगी आणि वैयक्तिक. पण श्रीधरच्या कवितेत तो संस्कृती-संघर्षाचं रुप धारण करतो. किंवा बाजारु जगातून आईकडे / गावाकडे / गर्भाशयात परतण्याची प्रेरणा, हा त्याने महानगरी संस्कृतीला दिलेला नकार असतो. एका ठिकाणी प्रेयसी आणि शहरी संस्कृती यांच्यातलं उचलीत झगा दाखवीत मांड्या शहरोशहरी शहरे शहरे असं साम्य कवीला जाणवलं आहे. कवीची प्रेयसी महानगरी संस्कृतीतून आलेली व्यक्तिवादी विचारसरणीची तर कवी ग्रामीण समूहजीवनातून आलेला. त्यामुळे-

कुटुंब पूर्ण विखरवणारी तुझी कॉस्मॉपॉलिटीन इडिपसी
आणि कुटुंबाची काडी काडी गोळा करणारी
माझी ग्रामीण सिसिफसी

हा भेद कवीला जाणवतो. तरीही -

बघ माझे हिरवे गवत विसर तुझे प्रदुषित शहर
इथे सांडतात अष्टौप्रहर मातीचेच हिरवे बहर
तुझी सिमेंटची धूळ जरा फुंकर मारुन उडवून लाव
तुझ्या अस्तित्वाच्या वृक्षावर कलम कर माझे गाव

असा प्रेयसीला बदलण्याचा प्रयत्न कवीने केलेला दिसतो. प्रेमातला शेवटचा अनुभव मात्र अत्यंत विदारक ठरतो. कवीला त्याची तुलना अस्पृश्यतेच्याच अनुभवाशी करता येते.

अस्पृश्यच राहिलो तिच्या कॉस्मॉपॉलिटीन गावगाड्यात पाणी दिले तेही उपकारासारखे

ती ग्लोबल चालावी म्हणून शिवत राहिलो देहाची चोख टिकाऊ पादत्राणे

हे केवळ प्रेमभंगाचं दुःख नाही. जागतिकीकरण-बाजारीकरणाच्या रेट्यातून जन्माला येऊ घातलेल्या नव्या वर्ण जाती-व्यवस्थेचं सूतोवाच कवीने केलं आहे.

आभासमय सृष्टीचा आणि बाजारु नात्यांचा उबग येऊन असेल कदाचित, कवीला निर्वाणाची, शून्यत्वाची, गर्भाशयाची ओढ लागलेली दिसते. श्रीधरची बुद्धाच्या शून्यवादाकडे किंवा वैदिकांच्या अद्वैताकडे वळण्याची प्रेरणा बहुधा हीच असावी.

आई हा श्रीधरचा आणखी एक आसरा आहे.

ही अॅड शूट करुन
म्यान करेन मी माझी कमर्शियल गन
आणि आईचा स्तन हुंगण्यासाठी
पुन्हा एकदा नॅचरल हिरवागार होईन

इथे श्रीधरच्या प्रेरणा अध्यात्मिक मूल्यव्यवस्थेत स्वतःचं स्थैर्य शोधतांना दिसतात. बांधकाम चालू आहे या कवितेतून चिन्हसृष्टीचा नैतिकपणे स्वीकार करणारा, परिवर्तनवादी आणि रिपब्लिकन्स या कवितांतून पुरोगामी चळवळीचं फोलपण दाखवून देणारा श्रीधर तुमचे स्क्रीन सारख्या कवितेत बिनडोक चंगळवादाविरुद्ध लढण्यासाठी हातात दगडच घेतो.

•••

१९९० नंतर आभासमय वास्तवात रमलेल्या समाजाची जागरुक नोंद श्रीधरने आपल्या कवितेत घेतली आहे. पण या कवितेत लपलेला अध्यात्मिक संवेदनशीलतेचा मूळचा झरा या वास्तवातही त्याला भारतीय दर्शन परंपरेकडे घेऊन जातो. म्हणूनच माझ्या समकालीन कवींमध्ये श्रीधरची कविता मला महत्वाची वाटते.

•••

(पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबईतर्फे श्रीधर तिळवे यांचा क.व्हि. हा कविता संग्रह लवकरच प्रकाशित होत आहे.)

सौष्ठवला ज्यांना कविता पाठवायच्या आहेत त्यांनी कृपया कवितेसोबत दहा प्रश्नांची उत्तरे पाठवावी.
त्याशिवाय कविता छापल्या जाणार नाहीत.
शक्यतोवर किमान पंचवीस कविता पाठवाव्यात म्हणजे दहा कवितांचा गुच्छ छापणे सोपे जाईल.
सोबत कवीने आपला संपूर्ण परिचय पाठवावा.

श्रीधर तिळवे
१६, तपोवन, ५३-सी विंग एन एन पी-२, मालाड (पूर्व) मुंबई

सौष्ठव अंक चौदावा
मे - २००४

संपादक
श्रीधर तिळवे

सौष्ठव